

УДК 432.5:321(477)

С.О. Телліс
аспірант,

Університет «КРОК»

Науковий керівник: **Д.І. Ткач**
доктор політичних наук, професор,
проректор з міжнародних зв'язків,
Університет «КРОК»

Інститут президентства в Україні 1991-2014 рр.: історико-правові аспекти, суб'єктивні чинники та їх наслідки (частина 2)

У статті в історико-правовому аспекті розглядається генезис формування та розвитку інституту президентства в період 1991-2014 років, аналізується персональний вплив президентів на державну політику, робиться спроба оцінити наслідки цього впливу

С.А. Телліс
аспірант,

Університет «КРОК»

Научный руководитель: **Д.И. Ткач**
доктор политических наук, профессор,
проректор по международным связям,
Университет «КРОК»

Институт президентства в Украине 1991-2014 гг.: историко-правовые аспекты, субъективные факторы и их последствия (часть 2)

В статье в историко-правовом аспекте рассматривается генезис формирования и развития института президентства в период 1991-2014 годов, анализируется персональное влияние президента на государственную политику, делается попытка оценить последствия этого влияния.

Ключевые слова: институт президентства Украины, Президент Украины, преемственность власти, влияние личности президента, президентская власть.

Tellis Sergii Alexandrovich
Postgraduate student,
«KROK» University

Scientific adviser: Tkach Dmytro
Professor, doctor of political Science,
Vice-rector for international Affairs
«KROK» University

Institute of Presidency in Ukraine 1991-2014: historical and legal aspects, subjective factors and their consequences (part 2)

Article considers the genesis of the formation and development of the Institute of Ukrainian Presidency in the period 1991-2014. Personal influence of the presidents of Ukraine on state policy has been analyzed, an attempt has been made to assess the consequences of this influence

Keywords: Institute of Ukrainian Presidency, President of Ukraine, continuity in the functioning of power, influence of the president's personality, presidential power

Постановка проблеми

Дослідники зазначають, що президентська влада в пострадянських республіках носить досить виражений особистісний характер. Досвід функціонування інституту президентства в різних пострадянських республіках підтверджує, що рішення, які ухвалювалися главами держав, значною мірою залежали від суб'єктивного бачення президентом тих чи інших проблем та ставали основою моделі управління державою.

За цих умов зазначений феномен суб'єктивного фактору впливу на історичний розвиток інституту президентства України вартий уваги та дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Висвітлення окремих аспектів конституційно-правового розвитку інституту президентства в Україні розглядають у своїх дослідженнях Белов Д.М., Бисага Ю.М., Кудряченко А.І., Орзих М.Ф. Вивченню ролі особистості президентів України у зовнішній та внутрішній політиці присвячено праці таких дослідників, як Ткач Д.І., Рудич Ф.М., Литвин В.М., Гриценко О.А., Вишняк О.І., Михальченко М.І., Бушанський В.В. та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз аспектів конституційно-правового розвитку інституту президентства в Україні не дає можливість оцінити наслідки персоніфікації цього інституту. Історико-правовий аналіз формування інституту президентства у сукупності з аналізом персонального впливу президентів на державну політику надає можливість оцінити наслідки персоніфікації інституту президентства та надати оцінку проблемам функціонування зазначеної політичної установи в Україні за умови її персоніфікації.

Формулювання цілей статті

Метою статті є історико-правовий аналіз формування інституту президентства у сукупності з аналізом персонального впливу президентів на державну політику України.

Основний матеріал дослідження

На третьому етапі, в період 1996-2004 рр. формувалася президентсько-парламентська модель управління, поруч з якою глава держави залишається домінуючим елементом політичної системи. В цей період іде посилення президентських ін-

ституцій, зокрема – Адміністрації Президента, через яку і з допомогою якої Президент здійснював безпосередню виконавчу владу в державі. «... зокрема, як відмічає О. Пасхавер, другий Президент «став арбітром між кланами», а не увійшов в один з них, і «побудував корупційну вертикаль» [1].

Слід зазначити, що інститут президентства став ядром нової вертикалі виконавчої влади багато в чому завдяки особистим якостям другого президента Л. Кучми. Він зміг використовувати так званий феномен президентської диктатури в умовах посттоталітарної системи. В системі державного управління всі принципові рішення замикалися не на відпрацьованих нормативних актах та процедурах, а на індивідуальних особливостях глави держави. Таким чином, правовий вакуум періоду президентства Л. Кравчука замінився «арбітражем» у період президентства Л. Кучми.

Статус Президента характеризувався так званим дуалізмом виконавчої влади. Конституція України 1996 року визначила й двоїстий центр цієї влади, яка складається з двох функціонально поєднаних суб'єктів – Президента і Кабінету Міністрів. За умов двоїстого центру виконавчої влади правовий статус Президента визначається також тим, що він структурно не входить до жодної зі сфер (гілок) влади [2, с.57].

Наслідки цього дуалізму проявилися вже в період 1998-1999 рр. як суперечності між конституційною та реальною моделями здійснення державної влади: конфронтація між законодавчою і виконавчою владою та порушення конституційного принципу поділу влади.

Значущою ставала проблема суперечності між центральною владою в Києві та регіональними елітами.

Екс-радник А. Кінаха (Прем'єр-міністр України 2001-2002 рр.) О. Золотарьова зазначає природу цієї суперечності: «... Регіональні еліти все менше надій покладають на центральну владу, і готові делегувати державі все менше повноважень, якщо

тільки не мають в центральній владі власне сильне представництво. У відповідь же реакцією після виборів може стати бажання партійних лідерів задушити прояви територіальної самостійності. Таким чином, відносини «центр-регіони» можуть перетворитися в конфлікт» [3].

Спробою конституційним шляхом підсилити дієздатність механізму державної влади внаслідок посилення влади президента стало проведення Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р. Загальним напрямком запропонованих змін до Конституції було посилення влади президента і послаблення парламенту [4].

Спроба просунути конституційні зміни не вдалася: Верховна Рада України відхилила як президентський законопроект № 5300 від 25 квітня 2000 р., так і законопроект № 5300-1 від 10 травня 2000 р. «Про зміни в Конституцію України за результатами Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р.», внесений народними депутатами України [5].

Наступні зміни до Конституції України пов'язані з політичними подіями в Україні восени 2004 року під час Помаранчевої революції. У ході політичного протистояння 2004 року Верховна Рада прийняла, а Президент України Л. Кучма підписав Закон України № 2222-IV (далі – Закон) «Про внесення змін до Конституції України» або «Конституційна реформа» [6].

Закон передбачав перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління та суттєвий перерозподіл повноважень Президента України між Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України.

За Законом, Верховна Рада має повноваження призначати Прем'єр-міністра (за поданням Президента) [7, ст. 114 ч. 2] та майже всього Кабінету Міністрів (за поданням Прем'єр-міністра) [7, ст. 114 ч. 4]; призначати (за поданням Президента) Міністра оборони та Міністра закордонних справ [7, ст. 114 ч. 4], Голову Служби безпеки України [7, ст. 85 п. 12-1]; призначати та звільняти (за поданням Прем'єр-міністра) з посад Голови Антимоно-

польного комітету, Державного комітету телебачення та радіомовлення, Фонду державного майна; вирішувати питання про відставку Прем'єр-міністра та членів Кабінету Міністрів [7, ст.85 ч.12]; призначати та звільняти з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення [7, ст. 85 п.20]; надавати згоду на призначення та звільнення з посади Генерального прокурора України [7, ст.85 п.25].

У свою чергу, за Законом, Кабінет Міністрів України отримав повноваження утворювати, реорганізовувати та ліквідувати центральні органи виконавчої влади [7, ст.116 п.9-1], призначати та звільняти з посад (за поданням Прем'єр-міністра) керівників центральних органів виконавчої влади [7, ст.116 п.9-2]. Кабінет Міністрів України складає повноваження [7, ст.115 ч.1] та відповідальний перед Верховною Радою України [7, ст.113 ч.2].

Здатність Президента впливати на виконавчу гілку влади обмежена Законом на користь Верховної Ради, фактичне формування Уряду здійснюється парламентською більшістю [7, ст.114 ч.3].

Законом також обмежено втручання Президента до вирішення питань у рамках компетенцій Кабінету Міністрів [7, ст.106 п.15] та обмежено право вето Президента щодо прийнятих Верховною Радою України законів [7, ст.106 п.30]. Кількість випадків контрасигнування Актів Президента України, виданих у межах його повноважень, скоротилася з тринадцяти до чотирьох [7, ст.106 ч.4], але це не має суттєвих наслідків впливу Президента на виконавчу владу.

За таких умов, боротьба Президента за виконавчу вертикаль трансформується до блокування роботи Верховної Ради і Кабінету Міністрів України. Фактичний вплив на виконавчу владу забезпечує «коаліція депутатських фракцій», яка делегує своїх представників до Уряду.

Політична реформа 2004 р. мала б збільшити підзвітність і відповідальність влади перед громадянами та в такий спосіб наблизити Україну до європейських

стандартів, мала оптимізувати систему стримувань і противаг української влади, натомість ускладнила взаємодію між гілками влади [8].

Більше того, якщо Законом пропонується імунітет від узурпації влади Президентом, то цим же Законом обумовлена узурпація влади олігархічними кланами через парламентське лобі. Щодо забезпечення Законом політичної стабільності держави, Венеціанська комісія в зв'язку з цим висловила сумнів з приводу того, що «формалізована процедура формування парламентської більшості» сприятиме політичній стабільності [9, розділ III, п.54].

На наш погляд, цю «міну уповільненої дії» для майбутнього Президента України заклав Л. Кучма, чітко розуміючи, що саме це може призвести до конфлікту голови держави та Уряду. На жаль, так воно і сталося.

На чергових виборах 2004 року Президентом України був обраний Віктор Ющенко.

У монографії під редакцією М.Ф. Орзих констатується, що конституційні кризи за президентства В. Ющенка у владному трикутнику «президент – уряд – парламент» обумовлено політичним конфліктом, пов'язаним з перерозподілом владних повноважень, коли на посадах Президента та Прем'єр-міністра знаходяться люди, що представляють суперницькі політичні сили [10, розділ 4.2, с.179-197].

Саме принципом політичної доцільності, але ж не верховенства права, було обумовлена готовність учасників конституційних конфліктів до створення у Верховній Раді України союзу суперечних політичних сил: «Антикризова коаліція» Партії регіонів, Соціалістичної партії України та Комуністичної партії України (2006 – 2007 рр.); спроба широкої коаліції Блоку Юлії Тимошенко та Партії регіонів – так звана «велика угода» (2009 р.).

Як стверджує В. Ющенко: «суттю «великої угоди» між двома партіями мав бути комплекс політичних і правових компромісів, результатом яких мали стати: при-

йняття змін до Конституції, вибори президента в Парламенті замість всенародних, продовження повноважень чинного Парламенту ще на два роки, перерозподіл посад у міністерствах, участь у парламентських виборах єдиним блоком Тимошенко і Януковича аж до 2024 року» і далі «за коаліційною угодою небачені повноваження належать прем'єру, лідеру більшості у парламенті» [11, розділ 21].

Підбиваючи підсумок президентства В. Ющенка, дослідники зазначають його особистий внесок у послідовному відстоюванні інтересів українства, захисту його історії, культури і мови. Від самого початку свого президентства В. Ющенко прагнув інтегрування України в ЄС та НАТО, членства в СОТ. Бажав перетворення України на регіонального лідера за допомогою субрегіональної інтеграції до структур ГУАМ та ОЧЕС [12].

Водночас, визначивши правильну мету – відродження національної пам'яті та визнання демократії як частини загальноприйнятих цінностей нації, В. Ющенко саме завдяки суб'єктивним факторам не був спроможним протидіяти пов'язаним з цією метою викликам: брак національної єдності, нерозвиненість демократичних інститутів, протидія впливу російського імперіалізму, тотальна корумпованість державних інститутів та економіки [13].

Політична реформа 2004 року розбалансувала відносини між гілками влади – це безперечно, але запорукою до невдалого політичного курсу Президента стали персональні особливості В. Ющенка, який не зумів сформуванню парламентську більшість задля підтримки своєї діяльності.

Все це завдало міжнародному іміджу України відчутного удару, унеможливило подальше просування на шляху євроінтеграції, викликало значне загострення стосунків України з РФ та спонукало останню до втручання у внутрішню політику України [12]. Наслідки бездіяльності В. Ющенка обумовили повернення до президентської форми правління та жорстку боротьбу суб'єктів політичного процесу за контроль над силовими відомствами [13].

У 2010 році на виборах переміг В. Янукович, який вступив на посаду Президента України 25 лютого 2010 року.

У рамках реалізації завдання щодо концентрації владних повноважень Президентом фракція «Партії регіонів» та їх союзники в парламенті ініціювала повернення до президентсько-парламентської форми правління: в середині 2010 року група народних депутатів направила в Конституційний Суд України запит з вимогою скасування «Конституційної реформи».

30 вересня 2010 року Конституційний Суд України Рішенням № 20-рп/2010 від 30.09.2010 (далі – Рішення) визнав не відповідним Конституції України Закон № 2222-IV «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року [14].

З цього приводу слід зазначити окрему позицію судді Конституційного Суду В.І. Шишкіна, який висловив думку, що наявна юридична невизначеність частини Рішення вказує на недотримання принципу верховенства права та Конституційний Суд України, здійснивши конституційний перегляд існуючого устрою влади в державі, перебрав на себе повноваження установчої влади в державі [15].

Україна знову повернулася до редакції Конституції 1996 р. з президентсько-парламентською моделлю управління республікою і широкими повноваженнями президента у виконавчій владі. Головний результат таких змін – президент отримав підконтрольний собі парламент.

Повноваження, що надавала президенту Конституція 1996 року, були спрямовані владою на формування клієнтелістської мережі під патронатом В. Януковича. Структура клієнтелістської мережі була зумовлена особистими мотивами В. Януковича та стала джерелом отримання економічної ренти своєрідним «кланом» у владі, згуртованим навколо президента [16].

Відновлення дружніх і взаємовигідних стосунків з Росією стало першочерговим завданням В. Януковича. 2 квітня 2010 року В. Янукович своїм рішенням ліквідував Національний центр з питань євроатлан-

тичної інтеграції України [17]. У липні 2010 року Верховна Рада України ухвалює Закон «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», який закріпив відмову від євроатлантичних прагнень нашої держави та задекларував позаблоковий статус її зовнішньої політики [18].

Нова влада на чолі з В. Януковичем відмовилася від перспективи членства в НАТО, робила конкретні кроки щодо русифікації українського суспільства [19]. Поступки з боку України коштом національних інтересів [20] перетворювали українсько-російські відносини на асиметричну залежність першої від другої. Надалі досить швидко з'ясувалося, що обидві сторони мали завищені очікування від економічної співпраці.

Наочний приклад непослідовності дій четвертого президента країни, з позиції ролі суб'єктивних чинників, та впливу зовнішньої діяльності президента на внутрішню соціально-політичну ситуацію є еволюція поглядів В. Януковича щодо європейської інтеграції країни.

Президент та Уряд України з 2011 по 2013 роки готували законодавство України до підписання Угоди з ЄС: укладення Угоди про асоціацію (2011 р.), парафування Угоди (2012 р.), опублікування Угоди (2013 р.). 28 листопада 2013 року Угоду мали підписати на XVII саміті, але 21 листопада влада пригальмувала підготовку до підписання Угоди, цим самим спровокувавши найсильнішу соціально політичну кризу в Україні.

21 лютого 2014 року в розпал політичної кризи президент Янукович підписав з опозицією угоду, яка передбачала повернення до Конституції в редакції 2004 року, а Верховна Рада України проголосувала за відновлення Конституції України в редакції 2004 року [21].

На думку дослідників, причини провальної політики В. Януковича, у порівнянні з іншими президентами України – це наслідок перенесення особистих властивостей характеру на політичні відносини. Під кінець каденції Януковича країна опинилася практично у міжнародній ізоляції

не випадково. Європейські й навіть російські лідери переконалися, що на цього президента України покладатися не можна, тому що він діє винятково в своїх особистих інтересах [22].

Висновки

Сформований державний апарат в українській республіці склався як широка соціальна система і, безумовно, зробив істотний вплив на вибір моделі управління сучасної України. Потенціал пострадянських інститутів державності був підтверджений домінуючим впливом на встановлення політичного ладу створюваної незалежної держави.

Зі зміною політичного устрою України була прийнята нова форма правління, у центрі якої був закладений інститут президентства. Президентська влада в Україні носить досить виражений особистісний характер і виступає суб'єктивним фактором впливу на розвиток держави. Кожний президент прагнув докорінно змінити юридично-правові основи своєї діяльності, розпочинаючи з ініціативи щодо зміни Конституції, а потім прийняття Верховною Радою законів, що створювали можливість для посилення його влади.

Перший Президент України Л. Кравчук являв собою феномен спадкоємності влади партапарату в рамках деідеологізації держави і відмови від партійної монополії. Однак, весь потенціал, закладений у новій політичній структурі для ефективного вирішення загальнонаціональних проблем, було змарновано Л. Кравчуком у силу його особистих характеристик.

Другий Президент України Л. Кучма, слідуючи курсом створення бізнес-еліт або «національної олігархії» – на першому терміні й отримання політичних дивідендів – на другому, починає виконувати роль арбітра груп впливу. Парламент розглядається в даній парадигмі як додаток до Президента, а виконавча влада – як додаток до Адміністрації Президента. Політичний курс держави загалом – вимпельний вітер, індукований корпоративними і громадськими інтересами.

Третій (В. Ющенко) і четвертий (В. Янукович) президенти України були, скоріше, феноменом конфлікту інтересів груп впливу, сублімацією соціально-політичної кон'юнктури та точкою фіксування кон'юнктурних переваг, не завжди відповідною рівноважному стану обставин.

Суб'єктивна роль особистостей президентів України надавала трансформаційну дію на політичну кон'юнктуру і соціально-політичний розвиток держави. Зі зміною президентів змінювався і політичний курс.

За роки незалежності було ініційовано п'ять кампаній із зміни форми управління державою, три з них призвели до істотної зміни політичного ладу, при цьому фактично діяли по черзі тільки два варіанти Конституції (1996 р. та 2004 р.)

Невідчужуваною характеристикою всіх кампаній була боротьба за широкі повноваження у виконавчій владі. Проте зміна форми правління в державі є питанням скоріш еволюційним, ніж революційним. На зміну фаз правління впливає сукупність факторів (політична готовність до змін, економічний розвиток, доцільність змін у періоді, якісний рівень правотворення та ін.) [23].

Особливість перехідної форми в тому, що в ній присутні старі й нові форми. Еволюційний перехід повинен органічно пов'язуватися з модернізацією конституційного статусу органів державної влади та забезпечуватися сукупністю «факторів

впливу». При всій можливій багатопартійності національна політична система загалом символізується з особою Президента. Президент України обирається громадянами України [24. ст.102] та сприймається як символ народовладдя і законності. Однак в Україні за час незалежності так і не вдалося забезпечити спадкоємність влади з метою відродження національної пам'яті та визнання демократії як частини загальноприйнятих цінностей нації, таким чином, найважливіше завдання інституту президентства не було виконане.

У той же час, відомі моделі політичного розвитку, що використовуються в постсоціалістичних країнах Східної Європи, надали можливість цим країнам успішно розвивати демократію, будувати плідну економіку. Інститути президентства стали органічним фактором політичної системи в Угорщині, Чехії, Словаччині, Польщі. Дослідники зазначають вдалий досвід національного лідера Угорщини – Арпада Гьонца в розбудові незалежної нової країни за рахунок розвитку і консолідації громадянського суспільства [25].

Порівняльне дослідження особливостей функціонування противаг і стримувань гілок влади у країнах з вдалим досвідом становлення інституту президентства як влади, заснованої на громадській платформі, дасть змогу зробити пошук цих механізмів в Україні осмисленішим та зрозумілішим.

Література

1. Пасхавер О. Кучма был самым продуктивным руководителем Украины // Интернет-издание Odessa Daily. – 30 мая 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://odessa-daily.com.ua/news/pasxaver-kuchma-id33914.html>
2. Белов Д. М., Бисага Ю. М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах. Монографія. – Ужгород: Ліра, 2007. – 275 с.
3. Елена Золотарева. Региональные гонки // Интернет-издание «ZN.UA». – 14 сентября, 2001. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zn.ua/POLITICS/regionalnye_gonki.html
4. Повідомлення від 25.04.2000 «Про підсумки Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року». Документ n0002359-00. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00>
5. Проект Закону «Про внесення змін до Конституції України за результатами Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою». Номер 5300 від 18.01.2001. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=8259
6. Закон від 08.12.2004 №2222-IV. Про внесення змін до Конституції України. Документ2222-15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>
7. Закон від 08.12.2004 №2222-IV. Про внесення змін до Конституції України. Документ2222-15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>

8. Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень: Система стримувань і противаг: до і після політичної реформи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pasos.org/wp-content/archive/nl_ukr_20070514_0363.pdf
9. Висновок щодо дотримання вимог конституційної процедури [...] і європейським стандартам. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://minjust.gov.ua/m/str_6933
10. Конституционные преобразования в Украине: история, теория и практика: монография / М. Ф. Орзих, В. Н. Шаповал [и др]; под ред. М. Ф. Орзиха — К.: Юринком Интер, 2013. – 512с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/660>
11. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті / В. А. Ющенко. — Х.: Фоліо, 2014. — 511 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com/Література/Віктор-Ющенко/98294-1/НЕДЕРЖАВНІ-ТАЄМНИЦІ>
12. Ткач Д. І. Міжнародно-правовий аспект зовнішньої політики України за президента В. А. Ющенка / Д. І. Ткач // Правничий вісник Університету «КРОК». – Вип. 24. – 2017. – С. 79-89.
13. Від демократії до авторитаризму. Аналіз президентства Віктора Ющенка / М. Михальченко, В. Бушанський // Політичний менеджмент. – 2010. – № 1. – С. 3-18. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2010_1_3
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України). Документ v020p710-10. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10>
15. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В. І. стосовно Рішення Конституційного Суду [...] Конституційний Суд; Окрема думка від 05.10.2010. Документ na20d710-10. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/na20d710-10/paran2#n2>
16. Мацієвський Ю., Собчук І. Клієнтелізм в українській політиці у період президентства Віктора Януковича. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2015/06/Clientelism_Matsiyevsky_Sobchuk.pdf
17. Указ від 02.04.2010 №495/2010. Про ліквідацію Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України. Документ495/2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/495/2010>
18. Закон від 01.07.2012411-VI. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Документ 2411-17. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
19. Про засади державної мовної політики // Верховна Рада України; Закон від 03.07.2012 № 5029-VI. Документ 5029-17. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>
20. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської [...] Україна, Російська Федерація; Угода, Міжнародний документ від 21.04.2010. Документ 643_359. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_359
21. Оприлюднено текст Угоди про врегулювання кризи в Україні. УНІАН 21.02.2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/887868-oprilyudneno-tekst-ugodi-pro-vregulyuvannya-krizi-v-ukrajini.html>
22. Ткач Д. Роль суб'єктивного чинника у зовнішній політиці за часів президентства В. Ф. Януковича // *Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe*. – № 03 (15). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://sp-sciences.io.ua/s2617764/social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_2017_vol_03_15
23. Бариська Я. О., Лемак В. В. Фактори, які впливають на форму державного правління // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 61-65. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_11
24. Закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. Конституція України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
25. Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Д. Ткач // Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: МАУПІ, 2004. – 504 с.